

Een slordig einde?

Reciprociteit en 'succesvol oud' nader beschouwd¹

'Als je echt eenzaam wordt, dan ligt dat aan jezelf. Dat ligt aan hoe je in het leven staat, hoe je geleefd hebt.' Deze uitspraak van een oudere Nederlandse vrouw in een televisieprogramma van 18 februari 2002, verwoordt een wijdverbreid gevoel dat mensen op oude leeftijd de rekening van hun leven gepresenteerd krijgen in de kwaliteit en kwantiteit van de sociale contacten die zij behouden. Dat men lichamelijk, en ook geestelijk, achteruitgaat is 'normaal' bij het ouder worden; dat is niet te voorkomen. Daar zijn mensen niet, of nauwelijks, verantwoordelijk voor. Maar als een bejaarde eenzaam achterblijft, als niemand nog interesse heeft in hem of haar, dan wordt dat gewoonlijk wel op het conto van die bejaarde geschreven. Men krijgt op het eind van de reis wat men verdiend heeft. Wie goed doet, goed ontmoet, zegt het spreekwoord. Dat gaat ook op bij het proces van ouder worden. Het is een volkswijsheid die ook door wetenschappelijk onderzoek ondersteund lijkt te worden. In deze beschouwing zullen wij deze 'volkswijsheid' echter ter discussie stellen. We baseren ons daarbij op antropologisch onderzoek bij ouderen in een Nederlandse stad en een Ghanees dorp. Onze voornaamste inspiratie is echter afkomstig van introspectie: onze eigen dagelijkse ervaringen in een maatschappij waarin generaties met en langs elkaar leven.

Via kritische bezinning op veelal ongereflecteerde ervaringen, daarin geholpen door publicaties van anderen en ons eigen onderzoek, hopen wij gevestigde opvattingen over 'succesvol oud' en de rol van reciprociteit daarin te nuanceren en bij te stellen.

409

1. Onderzoek

Margaret von Faber maakte als antropoloog deel uit van een – hoofdzakelijk medisch – team van onderzoekers dat in de stad Leiden de voorwaarden en kenmerken van succesvol oud worden onderzocht bij mensen van 85 jaar. Het kwantitatieve gedeelte van het onderzoek mat het lichamelijk, cognitief en sociaal functioneren van de ouderen en drukte in een schaal

hun subjectief welbevinden uit. In totaal namen 599 ouderen (87% van de betreffende populatie) aan het onderzoek deel. 'Succesvol oud' werd gedefinieerd als een staat van optimaal functioneren in lichamelijk, cognitief en sociaal opzicht, in combinatie met een optimaal gevoel van welbevinden. Aan de hand van wetenschappelijke criteria, vertaald in kwantitatieve scores, concludeerden de onderzoekers dat slechts 10% van deze ouderen 'succesvol oud' was.

Margaret von Faber voerde binnen dit grote project een antropologisch onderzoek uit dat bestond uit lange gesprekken en informele contacten ('participerende observatie') met 27 ouderen (9 mannen en 18 vrouwen), waarbij vaak ook de eventueel aanwezige partner deel nam aan de gesprekken. Alle ouderen hadden bij aanvang van het onderzoek een normale cognitieve, maar in andere opzichten zoals het fysiek functioneren, woonsituatie, sociaal-economische status en burgerlijke staat verschilden zij onderling. Uit dit nadrukkelijk kwalitatieve onderzoek kwam naar voren dat 22 van de 27 zichzelf als 'succesvol oud' beschouwden.

In wekelijkse gesprekken van het gehele onderzoeksteam werden de resultaten van de diverse onderdelen van het onderzoek met elkaar vergeleken in een poging tot een adequate interpretatie van de data te komen. Bij ons weten is het Leidse 85+ onderzoek één van de zeldzame redelijk geslaagde pogingen van interdisciplinair onderzoek in de gerontologie.²

Margaret von Faber verkeerde in de ideale positie haar kwalitatieve materiaal te kunnen 'lezen' tegen de achtergrond van het grote kwantitatieve onderzoek en omgekeerd de gegevens van het grote onderzoek te interpreteren vanuit de inzichten die zij had opgedaan tijdens de gesprekken met de 27 ouderen. De synthese van deze vergelijkende interpretatie is onder meer te vinden in een publicatie van het gehele team (Von Faber e.a. 2001).

410 In genoemd artikel concluderen de auteurs dat 'succesvol oud' niet de som is van optimaal fysiek, psycho-cognitief en sociaal functioneren, zoals het kwantitatieve model suggereert. Uit de gesprekken met de ouderen kwam een genuanceerder beeld naar voren waarbij fysiek en psycho-cognitief functioneren minder gewicht kregen in de ervaring van al of niet succesvol oud zijn. Het gaat er niet zozeer om hoe men 'scoort' op een schaal van lichamelijke en psycho-cognitieve testen, maar hoe men met – onvermijdelijk – lichamelijke en geestelijke verzwakking omgaat (adaptatie). Voor de ouderen was de kwaliteit van sociale contacten veel belangrijker voor het gevoel dat men al of niet geslaagd was in het leven en tevreden kon zijn op deze hoge leeftijd. Wie alles (lichamelijk, geestelijk, financieel) goed voor elkaar had maar in zijn/haar contacten met kinderen of andere relevante anderen faalde, had het gevoel dat het 'niet goed' was. Omgekeerd omschreven de meeste ouderen die niet in staat waren om optimaal te functioneren, zichzelf als 'succesvol' wanneer ze zich omgeven voelden door kinderen, kleinkinderen of anderen die op hen gesteld waren.

Deze conclusie bevestigt wat wij zojuist een 'volkswijsheid' noemden: lichamelijke en geestelijke gezondheid op hoge leeftijd kan men nauwelijks

een 'succes' noemen, men heeft eerder geluk ('mazzel') gehad, maar wie in staat is tot op hoge leeftijd mensen aan te trekken, heeft wel een prestatie geleverd; die persoon, onafhankelijk van zijn lichamelijke en/of geestelijke toestand, kan men met recht 'succesvol' noemen.

Het onderzoek van Sjaak van der Geest vond plaats in een dorp van ruim 5000 mensen in het zuiden van Ghana. Hij voerde gesprekken met 35 ouderen (18 vrouwen en 17 mannen) en enkele familieleden. Bij de keuze van zijn gesprekspartners probeerde hij een zo ruim mogelijk variatie aan te houden: gezonden en hulpbehoevenden, gehuwden en alleenstaanden, welgestelden en behoeftigen. Voor de leeftijd zelf had hij als enige richtlijn dat ieder die door anderen als 'oud' beschouwd werd, tot zijn doelgroep behoorde. De exacte kalenderleeftijd was vaak niet eens bekend en ook niet relevant. 'Oud' was degene die kleinkinderen had, met het respect van een oudere bejegend werd en zichzelf de rol van oudere had aangemeten.

Een gesprek met een oudere ging gewoonlijk over een bepaald onderwerp, bijvoorbeeld over de betekenis van oud-zijn, over de levensgeschiedenis van de betrokkene, over geld, respect, wijsheid, succes in het leven, zorg, seksualiteit, dood en begrafenissen. Uit het ene gesprek kwam vaak een onderwerp voor een volgend gesprek naar voren. De onderwerpen waren dus niet van tevoren gepland maar dienden zich als het ware aan tijdens het onderzoek.

Naast de gesprekken waren er nog tal van andere gelegenheden die inzicht verschafte over de plaats en beleving van ouderdom in deze snel veranderende gemeenschap. Zo waren er terloopse bezoeken, korte gesprekken, toevallige gebeurtenissen die de onderzoeker meemaakte en bepaalde activiteiten die hij samen met enkele ouderen verrichtte zoals kerkbezoek, deelname aan begrafenissen en werken op het land. Op enkele plaatselijke scholen liet hij de leerlingen vragen beantwoorden over ouderen in hun familie of een opstel schrijven over ouderen.

Meer nog dan in het Nederlandse onderzoek in Leiden kwam uit dit onderzoek het belang van reciprociteit naar voren als garantie voor succesvol oud-worden. Herhaaldelijk benadrukte zowel jong als oud dat wie tijdens zijn/haar leven in anderen had geïnvesteerd, er verzekerd van kon zijn dat er goed voor hem/haar gezorgd zou worden op latere leeftijd.

De twee onderzoeken vonden plaats in zeer verschillende gemeenschappen en zijn eigenlijk ook niet vergelijkbaar. Laten we enkele van die verschillen hier noemen. In financieel-economisch opzicht is de Nederlandse oudere zelden afhankelijk van zijn kinderen. De staat biedt zekerheid door al haar inwoners boven de 65 een ouderdomsuitkering te bieden. In Ghana bestaat een dergelijke voorziening niet en zijn ouderen voor materiële zekerheid grotendeels van hun kinderen afhankelijk.

In Nederland staat onafhankelijkheid hoog in het vaandel van ouderen. Een van de ouderen in Leiden drukt dit als volgt uit:

Je moet altijd zorgen dat je de boel de baas blijft. Dat kun je doen door hoe je reageert. Dan zeg ik altijd: 'Ik ben mijn eigen meester, en ben niet jullie knecht.' Je hebt wel eens meningsverschillen en dan worden er opmerkingen gemaakt, en dan kom ik er altijd mee op de proppen. Dan zeg ik: 'Daar heb je niks mee te maken, ik ben mijn eigen baas.'

Hiermee refereerde de vrouw aan een lied dat ze als kind op school had geleerd en dat haar levensmotto was geworden.

Dit onafhankelijkheidsstreven is mede beïnvloed door de jarenlange nadruk van de overheid op het 'zolang mogelijk zelfstandig blijven'. Pas als zelfstandig wonen ondanks alle hulp echt niet meer mogelijk is, zijn er zorginstellingen waar hulpbehoevende bejaarden opgenomen kunnen worden. In Ghana is 'zelfstandig' wonen een onbekend verschijnsel. Ouderen wonen altijd met anderen samen en zijn altijd omgeven door familieleden en kamerhuurders. Instellingen die zorg verlenen zijn er niet. Alle zorg moet komen van de familie.

Een derde belangrijk verschil is de beschikbaarheid en betaalbaarheid van gezondheidszorg voor ouderen. Niet alleen zijn de voorzieningen in Ghana relatief beperkt, ook de kosten spelen een grote rol. Er is geen ziektekostenverzekering en de familie is niet altijd in staat een lange behandeling in een ziekenhuis te betalen. Als daar nog bijkomt dat het resultaat van die behandeling erg onzeker is, is het begrijpelijk dat de familie niet 'tot het uiterste' gaat. Daarin ligt misschien wel het grootste verschil met de Nederlandse situatie. In het dorp waar Sjaak van der Geest zijn onderzoek verrichtte, is het een zeldzaamheid als een oudere in een slechte conditie lang blijft leven.

Ten slotte dient nog gewezen te worden op het beeld van ouderdom. Zonder in clichés te vervallen, kan men stellen dat het begrip 'oud' in de Ghanese gemeenschap een positieve waarde heeft. Oud-woorden wordt gezien als een proces van voortschrijdende groei. Hoe ouder men is, hoe meer 'mens' men is: meer levenswijsheid, meer ervaring, meer beschaving. Ouderen gaven meermalen aan dat zij de huidige fase van ouderdom als het hoogtepunt van hun leven beschouwden. De Nederlandse ouderen gingen in hun benadering van oud-woorden meer uit van negatieve stereotyperingen, die zij enerzijds bevestigden door de wijze waarop zij over andere 'ouderen' in hun omgeving spraken en waartegen zij zich anderzijds verdedigden. Sommigen voelden zich 'uitgerangeerd' en 'raadden' de gedachten van de jongeren over hen:

'Wat weet jij ervan? Je hebt je tijd gehad.' Weet je dat voel je dan zo aan. Natuurlijk het wordt niet gezegd.

2. Reciprociteit

In haar bundel met essays over 'the gift' schetst Aafke Komter (1996) de centrale rol van reciprociteit in menselijke relaties. De hoofdstukken in haar boek zijn afkomstig van antropologen, sociologen en sociaal-psychologen. De accenten verschillen, maar alle auteurs onderstrepen dat menselijke verhoudingen en interacties vorm en inhoud krijgen door het spel van geven en ontvangen. Wat mensen met elkaar hebben, heeft altijd een element van uitwisseling in zich. Volgens de vroege antropologen leidt die uitwisseling van diensten en objecten tot een morele gemeenschap, waarbinnen mensen zich onderwerpen aan de rechten en plichten die daar heersen. Anderen, waaronder Bourdieu, leggen vooral de nadruk op de symbolische betekenis van reciprociteit: mensen drukken uit wie ze zijn in de geschenken en zorg die ze elkaar geven. Volgens sommigen is reciprociteit deel van een uitgekiende berekening en moet het geven begrepen worden als eigenbelang, gericht op voordeel op de korte dan wel lange termijn. Anderen daarentegen wijzen juist op de onbaatzuchtigheid waartoe mensen in staat zijn. Mensen geven om niet; ze offeren zich voor elkaar op zonder een tegenprestatie te vragen. In lijn met deze verschillende accenten spreekt Komter van vier menstypen: *homo moralis*, *homo symbolicus*, *homo economicus* en *homo generosus*. Deze onderscheiden suggereren echter meer tegenstelling dan wij waarschijnlijk achten. Er zit een subtiele economie in generositeit. De vader die zijn zieke kind verzorgt doet dit spontaan, zonder berekening, maar krijgt daar ongevraagd toch een beloning voor.³ Bovendien heeft hij – onbedoeld – hiermee een morele ruimte geschapen waarin hij denkt te mogen verwachten dat zijn kind hetzelfde zal doen als hij hulp nodig heeft. Dat in dit alles de symboliek van identiteit en groepsverbondenheid meespeelt, zal niemand in twijfel trekken. Reciprociteit, zo blijkt uit deze verschillende visies, kan vele vormen aannemen, maar blijft de basis en de inhoud van menselijke relaties uitmaken. Iedere vorm van communicatie en interactie kan begrepen worden als een vorm van uitwisseling, van reciprociteit.

Voor het thema van onze beschouwing, een gelukkige oude dag, of: succesvol oud, is het onderscheid dat Sahlins (1978) maakt tussen 'general' en 'balanced reciprocity' een bruikbaar uitgangspunt. 'General reciprocity' in zijn puurste vorm, schrijft Sahlins, bestaat uit transacties die vanuit altruïstische motieven totstandkomen. De gever heeft geen direct eigenbelang in zijn daad. Voorbeelden die Sahlins noemt zijn gastvrijheid, vrijgevigheid, hulp aan familieleden of buren. Deze vorm van reciprociteit komt vooral voor tussen naaste familieleden, goede buren en vrienden. Het zou echter een vergissing zijn te denken dat de transactie, zelfs in zijn meest pure altruïstische vorm, uitsluitend in één richting gaat. Als dat zo zou zijn, zou de term 'reciprociteit' onjuist zijn. Terecht blijft Sahlins van 'reciprocity' spreken, *general reciprocity*, nog wel. De toevoeging 'general' drukt vooral uit dat de wederkerigheid 'overall' kan zitten; overall, in termen van socia-

le relaties en van tijd. Het antwoord kan vele jaren later komen, een mensenleven later – of nog langer. Er wordt niet geteld of gerekend. De beloning voor een altruïstische daad ligt in het goede gevoel dat eruit voortkomt, de waardering van de ander, de bevestiging van de goede relatie. Het is het surplus van de gift dat Mauss (1925) aanduidde met het Maori-begrip *hau*, dat letterlijk ‘wind’ of ‘ziel’ betekent. Het geschenk, schrijft Mauss, is niet een levenloos object maar een bezielde substantie die iets teweegbrengt in en tussen mensen, die hen ertoe beweegt op elkaar betrokken te blijven. In die zin is uitwisseling van geschenken, diensten, woorden, gebaren, de ziel van de menselijke relaties. De mate van onbaatzuchtigheid waarmee deze uitwisseling plaatsvindt, is een indicatie van de hechtheid van de relatie.

De *balanced reciprocity* die Sahlins hier tegenover stelt, is het kenmerk van een relatie die niet hecht is en waarbij de boekhouding van geven en ontvangen – juist om die reden – nauwkeurig bijgehouden wordt. Wie de ander niet of slechts oppervlakkig kent, mist ook de zekerheid en het vertrouwen dat de ander ‘ooit’, ‘op een of andere wijze’, terug zal betalen. Vandaar dat men de voorkeur geeft aan contante en exacte betaling. Het evenwicht wordt zorgvuldig in de gaten gehouden. De *balanced reciprocity* is om die reden dan ook een transactie van het korte moment. Men heeft over het algemeen een hekel aan klanten die om krediet vragen. Als er krediet verschafte wordt, is dat gewoonlijk om de klant meer te binden en op de langere duur meer aan hem te verdienen.

Door de twee soorten van reciprociteit tegenover elkaar te plaatsen, wekt Sahlins de indruk dat zij elkaar uitsluiten en vóórkomen in tegenovergestelde typen van menselijke relaties. Aan de hand van observaties bij ouderen en gesprekken met ouderen en hun naaste betrokkenen hopen wij echter aannemelijk te maken, dat lange en korte termijn reciprociteit met elkaar verweven zijn. Met dat inzicht willen wij tevens een betere verklaring bieden voor het feit dat *general reciprocity* niet altijd een garantie is voor een goede, of ‘succesvolle’ oude dag.

3. Reciprociteit aan het einde van het leven

414

De opvallende overeenkomst tussen succesvol oud worden in het Ghanese dorp en de Nederlandse stad was, zoals we gezien hebben, dat in beide gevallen een sterk besef aanwezig was dat iemand op latere leeftijd terugkreeg wat hij tijdens zijn actieve jaren in anderen had geïnvesteerd. In Nederland ging het daarbij vooral om emotionele waarden en werd eenzaamheid veelal gezien als het logisch gevolg van persoonlijke karaktertrekken of een ‘egoïstisch’, dus – in sociaal opzicht – weinig ‘geslaagd’ leven. Zo’n onsuccesvol leven leidde onontkoombaar tot een onsuccesvolle oude dag. Leidse ouderen zagen dit als hun eigen verantwoordelijkheid. Een van hen:

Je sociale contacten zijn belangrijk. Die moet je zelf al eerder opbouwen voor je oud bent. En dan is het te hopen dat je dan later ook weer wat terugkrijgt van die mensen.

Het investeren in sociale contacten houdt niet op bij een bepaalde leeftijd. Ouderen kunnen niet 'rustig achterover leunen' en zorg ontvangen, maar moeten moeite blijven doen om de contacten te behouden. Dezelfde vrouw prijst zichzelf gelukkig met haar contacten:

Ik vind mezelf nog altijd een spekkoper. Hoeveel mensen heb je nog van mijn leeftijd waar de kinderen en kleinkinderen nog altijd komen? Dat komt toch niet veel voor? Ik denk dat het vaker de verkeerde kant opgaat dan de goede.

Een andere vrouw merkte op:

Als ze (andere ouderen) hun kinderen niet meer zien, dan denk ik ook wel eens: Zou dat dan niet een beetje aan jezelf liggen?

In het Ghanese onderzoek omvatte de reciprociteit op de eerste plaats materiële voorzieningen en ondersteuning, maar ook daar was het de emotionele waarde van deze materiële zaken die het zwaarst woog. In het onderstaande citaat van een *Ōpanyin*⁴ en oude notabele van het dorp, lijkt het vooral om materiële zekerheid te gaan maar dat is slechts schijn. Wie op oude leeftijd onverzorgd achterblijft, voelt de pijn van de schande het meest. De onderzoeker sprak met de man over de problemen die ouderen in de huidige tijd ondervinden om goede zorg te krijgen, en vroeg hem hoe iemand van zijn leeftijd verzekerd kon zijn van goede zorg. Zijn antwoord was duidelijk:

De enige oplossing voor zo iemand is hard te werken terwijl hij nog de kracht heeft. Als hij dat doet heeft hij geen problemen als hij oud is. Als je geld en andere middelen hebt, vinden mensen het niet moeilijk voor je te zorgen als je oud en hulpbehoevend bent. Waar het om gaat is hard te werken en een goede fundering te leggen voor je oude dag. Geld maakt het leven op oudere leeftijd eenvoudig. Er zijn altijd mensen om je heen en je krijgt de zorg die je nodig hebt... Maar als je verzuimd hebt goed te zorgen voor de mensen om je heen, zullen deze ook geen geld aan jou spenderen als je oud bent. Ouderen die in hun jeugd niet hard gewerkt hebben, zijn er nu ellendig aan toe.

415

Dezelfde ideeën werden naar voren gebracht in een gesprek met een andere oude man. Ook hij verzekerde dat kinderen en andere familieleden goed zorgen voor iemand die voor hen gezorgd heeft. De onderzoeker vroeg hem toen wat er gebeurde als die kinderen of anderen ver weg woonden.

Dat maakte geen verschil, hield hij vol:

Waar de kinderen ook zijn, het is hun plicht voor hun bejaarde ouders te zorgen. Ze kunnen bijvoorbeeld geld sturen voor het onderhoud van hun ouders of een van hun kinderen bij hun ouders in huis laten trekken om hen te helpen bij de dagelijkse werkzaamheden... Niemand zal ooit een ouder verwaarlozen die goed voor hem gezorgd heeft.

Tijdens een ander gesprek kwam het onderwerp euthanasie ter sprake, overigens een praktijk die de meeste Ghanese ouderen en jongeren afkeurden. Volgens een van hen was dit iets dat alleen iemand kon overkomen die niet goed voor zijn kinderen had gezorgd:

Het hangt helemaal af van het soort leven dat je geleid hebt. Iemand die goed voor zijn kinderen heeft gezorgd zal zoiets nooit overkomen. De kinderen zullen alles in het werk stellen om het je zo comfortabel mogelijk te maken, tot je dood. Maar hoe zouden ze voor je kunnen zorgen op je ziekbed als jij niet voor hen gezorgd hebt?

Wie op oude leeftijd geen goede zorg ontvangt, wordt niet alleen door materiële ongemak getroffen maar ook door schaamte. De ontbrekende zorg is immers het duidelijke bewijs dat hij zijn leven verkeerd heeft aangepakt, in financiële én sociale zin (de twee waren in de ervaring van de mensen van het dorp praktisch identiek). De ellende en schande van oudere mannen die hun leven niet goed gepland hebben, werd als volgt geschetst door enkele vrouwen in een gezamenlijke discussie:

Sommige mannen drinken en als ze dronken zijn, luisteren ze nergens meer naar. Ze beginnen ons te stompen en te slaan. Als je naar het land gaat, willen ze niet mee. De vrouw gaat werken op het land, komt thuis en kookt het eten. Als die mannen een andere vrouw zien, gaan ze erachter aan. Als je er iets van zegt, worden ze kwaad. Voor de vrouw is dit niet meer uit te houden en zij verlaat hem om een plek te vinden waar zij uit kan rusten. Als ze gaat, gaat ze met haar kinderen. In dit dorp zijn er massa's kinderen die alleen bij hun moeder wonen. De vaders betalen zelfs geen schoolgeld met alle gevolgen van dien voor het onderwijs van de kinderen. Het is algemeen bekend dat deze mannen, als ze ouder worden, vereenzamen.

416

Tot nu toe lijkt het begrip van lange termijn reciprociteit, als omschreven door Sahlins, goed bruikbaar om het al of niet succesvol oud-zijn in zowel Nederland als Ghana te begrijpen. Wanneer er tijdens de leefperiode van iemand sprake is geweest van onbaatzuchtige zorg voor het welzijn van zijn kinderen, dan mag deze persoon erop vertrouwen dat hij aan het eind van

zijn leven de zorg en aandacht van zijn kinderen krijgt. De werkelijkheid is echter gecompliceerder.

Tijdens haar gesprekken met ouderen in Leiden merkte Margaret von Faber vaak dat er een zekere ongemakkelijkheid heerste tussen kinderen en hun bejaarde ouders. De laatsten hadden soms het gevoel dat ze niet alles konden vertellen aan hun kinderen. Ze waren bang als 'klagend' of 'zeurend' over te komen, en deden actief aan 'impression management'. Hun pogingen om anderen – vooral hun kinderen – niet tot last te zijn, kunnen vooral gezien worden als strategieën om de emotionele band met hun kinderen niet te verliezen (cf. Van der Veen 1995). Een van hen, met artrose in haar kniegewrichten, zei:

Dan heb ik wel eens pijn, maar dan zal ik het niet zeggen. Maar ik ga er niet over klagen. Ik denk: Als ik klaag komen ze niet meer. Ik heb het idee: Ja, als je ouder wordt dan komen er gebreken maar daar moet je niet over klagen.

De vraag is in hoeverre hun angst reëel is. Ouderen voelen goed aan dat ze steeds minder interessant worden voor de jongere generatie(s). Kinderen en kleinkinderen kunnen een bezoek aan een oudere als een last of een offering ervaren, vooral als deze door lichamelijke en/of geestelijke beperkingen steeds minder meemaakt en weinig bij kan dragen aan een geanimeerd gesprek. Hoewel in het Nederlandse onderzoek weinig met kinderen of kleinkinderen is gesproken over dit onderwerp, blijkt uit de verhalen van ouderen dat zij zichzelf, op een enkele uitzondering na, als last gaan zien als ze hulp nodig hebben. Daarom proberen ouderen zoveel mogelijk de 'balans in evenwicht' te houden. Volgens hen is het vooral de sfeer waarin het bezoek verloopt, bepalend. Het moet 'gezellig' zijn om op bezoek te komen. Een van hen geeft een voorbeeld van een ouder iemand die niet de 'juiste strategie' volgde. De zoon had haar verteld dat hij niet graag naar zijn moeder ging, omdat ze altijd zat te huilen. Daarop besloot ze: 'Dat zal mij niet gebeuren, dat wil ik mijn kinderen niet aandoen.' Daarom probeert ze zoveel mogelijk haar eigen verdriet over het verlies van haar man en de lichamelijke pijn te verbergen.

Ouderen proberen interesse te blijven tonen voor de ander, en praten liever niet over de 'nare dingen' die ze ervaren. Een vrouw heeft maanden last van een maagontsteking, een slokdarmontsteking en een darmverstopping. Ze voelt zich beroerd maar vertelt dat haar kinderen en kleinkinderen niet:

417

Ze wisten niet eens dat ik ziek was, heb ik altijd verstoppt. Want als ze dan kwamen, dan hield ik me nog een beetje... voor de rest lag ik voor pampus. Maar als ze dan kwamen, probeerde ik zoveel mogelijk... dan zei ik wel: ik voel me niet lekker, maar liet niet merken hoe erg het was. [...] Narigheid houd ik liever voor me. Anders zadel je een ander er mee

op. Anders is het 'nou daar ga ik niet meer naar toe, die is zo vervelend, die heeft altijd wat'. Dus daar moet je voorzichtig mee zijn. De kinderen en kleinkinderen spreek ik regelmatig, en ze bellen ook altijd: 'Zeg oma, hoe is het ermee?' Ik zeg: 'Oh, het gaat prima hoor.' Als ze ergens over beginnen, dan begin ik altijd over iets anders dat hun interesseert, wat niet met mij te maken heeft.

De citaten laten zien hoe de Leidse ouderen, soms vergeefs, strategieën ontwikkelen om de aandacht van kinderen en andere bezoekers te behouden: vooral niet klagen over de eigen situatie en interesse tonen in het wel en wee van anderen. Het is een moeilijke en vaak 'ongelijke' strijd.

Zijn ouderen minder interessant geworden voor de jongere generaties? Het lijkt er wel op. Sjaak van der Geest zag zelden een jong persoon in een gesprek verwickeld met een oudere in het Ghanese dorp. Aanvankelijk probeerden ouderen deze teleurstelling van hun oude dag voor de onderzoeker te verbergen. Hun – in dat opzicht – eenzame bestaan, was immers *gênant* voor henzelf; het was een indicatie dat ze niet meer echt meetelden in het sociale leven en leek te suggereren dat ze tijdens hun leven weinig 'volgelingen' hadden verworven, kortom dat hun leven weinig succesvol was geweest. Na enige tijd gaven ze echter steeds vaker toe dat ze nauwelijks 'aanloop' hadden gedurende de dag. Een van hun grootste frustraties was dat ze vol ideeën en wijsheid en ervaringen zaten, maar dat niemand er belangstelling voor had. Een van de ouderen drukte zich als volgt hierover uit:

Ik heb veel familieleden maar ze bezoeken mij niet, tenzij bij heel bijzondere gelegenheden. Ze geven niet om me, vooral de jongeren niet. Weet je, ik ben de oudste van de hele familie. Ik zou willen dat de jongeren, die op school hebben gezeten, naar mij toekwamen zodat ik mijn rijke kennis van de familie en mijn eigen levenservaring aan hen zou kunnen meedelen. Maar zij komen niet.

Elders noemt Van der Geest (2003) dat de kern van hun eenzaamheid. Ze beschouwen zelf hun kennis en ervaring als voornaamste 'troef' van hun hoge leeftijd en moeten vervolgens constateren dat jongeren niet geïnteresseerd zijn in hun wijsheid. Deze vorm van respect (luisteren naar hun advies en wijsheid) wordt hun juist onthouden.

418

4. Conclusie

Met het voortschrijden van lichamelijke en geestelijke verzwakking treedt de 'sociale dood' in. Iemand kan nog zoveel gedaan hebben voor zijn kinderen en om die reden hun volle aandacht en zorg 'verdiend' hebben, het is heel waarschijnlijk dat hij die verdiende aandacht steeds minder krijgt, als

hij zijn aantrekkingskracht verloren heeft. Een van de ouderen in Ghana zei dat als volgt in een gesprek met Van der Geest.

Wanneer je oud en ziek bent en niet meer uit je kamer kunt, zullen de familieleden nog even blijven komen tot ze zien dat er geen hoop op genezing meer is. Zij realiseren zich dat de oude persoon zijn kamer niet meer kan verlaten. Langzaam maar zeker worden de bezoeken minder en iedereen vervolgt zijn eigen weg. Alleen de kinderen kunnen hun ouders natuurlijk niet in de steek laten.

Men zou kunnen zeggen dat de korte termijn reciprociteit hier de 'general reciprocity' komt verstoren. Met korte termijn – of 'balanced' – bedoelen wij hier de voldoening die iemand haalt uit een geanimeerd en interessant gesprek of het praktisch nut dat de ontmoeting voor de ander heeft. Bij het ouder worden, met zijn groeiende lichamelijke en geestelijke problemen, wordt het steeds moeilijker de bezoeker iets 'terug te geven' van gelijke waarde in de vorm van een uitwisseling van ervaringen, ideeën of nieuws. Het gevolg is dat de oudere persoon zich steeds marginaler gaat voelen.

Lange en korte termijn reciprociteit staat los van elkaar omdat ze gebaseerd zijn op zeer verschillende waarden en verdiensten, maar omdat ze tegelijkertijd optreden kunnen ze met elkaar in botsing komen. Het korte termijn gevoel van reciprociteit, dat veel oppervlakkiger is, kan het over vele jaren opgebouwde krediet van zorg en genegenheid devalueren of, beter gezegd, overstemmen. Het gevolg is dat de oudere persoon niet krijgt wat hij verdient. De officiële norm is en blijft echter dat mensen op hun oude dag hun 'verdiende loon' krijgen.

De overtuiging van het bestaan van een levenslang contract scoort hoog in de gesprekken met ouderen, zowel in Nederland als in Ghana. Dat de realiteit vaak anders is, wordt door ouderen pas schoorvoetend toegegeven als het gesprek wat dieper graaft. Het geloof in lange termijn reciprociteit, zou men kunnen zeggen, is het beeld dat ouderen én jongeren graag ophouden. Het is immers een fair en humaan beeld. De onrechtvaardigheid van de korte termijn 'stoorzender' brengt zowel ouderen als jongeren in verlegenheid.

Foner (1993) heeft enige jaren geleden een opsomming gegeven van oorzaken van het mislukken van het 'contract' tussen jong en oud in de niet-geïndustrialiseerde wereld. Het verlies van het vermogen tot directe reciprociteit wegens lichamelijke en geestelijke achteruitgang komt in haar betoog echter niet voor. Ten onrechte, zo hebben wij in dit korte essay betoogd.

De Romeinse filosoof Cicero vraagt zich in zijn *De Senectute* af of het denkbaar is dat de natuur, die alle levensstadia zo'n zorgvuldige plaats heeft bezorgd, het einde van het leven slordig heeft afgeleverd, 'als een luie toneeldichter'. Het is het startpunt van een lang betoog waarin Cicero deze vraag uiteindelijk ontkennend beantwoordt.

Wie de vereenzaming en lichamelijke en geestelijke aftakeling van ouderen van naderbij beschouwt, in de Ghanese, maar meer nog in de Nederlandse samenleving, kan zich echter niet aan de indruk onttrekken dat Cicero's opmerking over een 'slordig geschreven slot' voor het toneelstuk van het menselijk leven wel serieus genomen dient te worden. De verwevenheid van lange en korte termijn reciprociteit maakt het begrijpelijk dat mensen soms onverdiend ellendig en eenzaam 'aan hun eind komen'.

Noten

- 1 Het onderzoek in Leiden werd gefinancierd door het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws). Het onderzoek in Ghana werd in hoofdzaak ondersteund door de Universiteit van Amsterdam. De volgende personen hebben geholpen bij de totstandkoming van dit artikel: Patrick Atuobi, Anthony Obeng Boamah, Òpanyin Opoku en Geertje van der Geest.
- 2 Voor beschouwingen over de interdisciplinaire samenwerking zie Von Faber e.a. 2001, Von Faber 2002 en Gussekloo e.a. 2002.
- 3 'Zo zal zijn kind bijvoorbeeld een zonnige lentedag opofferen om voor hem een handgeschreven artikel op de computer uit te typen', voegt de typiste aan deze tekst toe.
- 4 Òpanyin is een term van respect voor een ouder persoon (zie Van der Geest 1998).

Geraadpleegde literatuur

- Cicero, M. Tullius (1989) *Over de ouderdom*. Baarn: Ambo [oorspr. 44 v. C.].
- Faber, M. Von (2002) *Maten van succes bij ouderen: Gezondheid, aanpassing en sociaal welbevinden. De Leiden 85-plus studie*. Rotterdam: Optima.
- Faber, M. von e.a. (2001) Successful aging in the oldest old: Who can be characterized as successfully aged? *Archives of Internal Medicine* 161, Dec 10/24: 2694-2700.
- Foner, N. (1993) When the contract fails: Care for the elderly in non-industrial cultures. In: V.L. Bengston en W.A. Achenbaum (red.) *The changing contract across generations*. New York: Aldine de Gruyter, pp. 101-117.
- Geest, S. van der (1998) Òpanyin: The ideal of elder in the Akan culture of Ghana. *Canadian Journal of African Studies* 32 (3): 449-93.
- Geest, S. van der (2003) 'They don't come to listen': The experience of loneliness among older people in Kwahu, Ghana. Te verschijnen in *Journal of Cross-Cultural Gerontology*.
- J. Gussekloo, D.L. Knook en R.G.J. Westendorp (red.) (2002) *Succesvol oud. Leiden 85-plus Studie, 1997-2001*. Rotterdam: Optima.